

ORTA ÇAĞDA SURİYE'DE KÜRT VARLIĞI

EXISTENCE OF KURDS IN SYRIA IN MIDDLE AGES

Bekir BİÇER*

Öz

Orta Doğu'nun yerli halklarından olan Kürtler yoğun olarak, Türkiye'nin güney ve doğusunda, Irak'ın kuzeyinde, İran'ın güney ve batısında ve Suriye'nin kuzeyinde yaşamaktadır. Kürtlerin anavatanın genel olarak Yukarı Mezopotamya ve İran'da Zagros Dağları çevresi olduğu kabul edilmektedir. Türkiye ve Suriye gibi diğer bölgelere ise Kürtlerin ne zaman nasıl gittikleri tartışmalı bir konudur. Öncelikle belirtelim ki Türkiye'de, Suriye Kürtlerin tarihi akademik düzeyde ele alınıp araştırma yapılmamıştır. Bu konudaki tek araştırma Kadri Yıldırım'a aittir. Suriye Kürtleri ile ilgili olarak bugünkü bilgi ve kabullerin tamamı siyasi polemik ve iddialardan ibarettir. Suriye Kürtlerinin temsilcisi olduğunu söyleyen PYD yöneticileri Şam yönetimiyle girdikleri tartışmalarda: "Biz burada iken siz yoktunuz" demiş ve Suriye Kürtlerin Suriye'de Araplardan daha eski olduğunu iddia etmiştir. Sözde bir kısım Kürt araştırmacılar ise Kuzey Suriye'nin Kürtlerin anavatanı olduğunu sanmaktadır. Bu makalede Suriye'de Kürt Varlığı araştırılacaktır.

Suriye'yi konu alan İslamiyet öncesi hiçbir kaynaktan, Suriye'deki Kürt varlığından söz edilmemiştir. Tespit edebildiğimiz bilgilere göre, İslamiyet'ten önce Suriye'de Kürt olmadığı ve Kuzey Suriye Kürtlerin anavatanı olmadığı gerçeği netleşmiştir. İslami dönem tarih kaynaklarına bakıldığı zaman ise X. yüzyıldan önce Suriye'de Kürt adı geçmemektedir. Kürt yerleşim birimi olarak ise bir Kürt köyünden ve Şam civarında bir Kürt mahallesinden söz edilmektedir. Bu makalede Kuzey Suriye'de yaşayan ve nüfuslarının yaklaşık olarak iki milyon civarında olduğu söylenen Kürtlerin buraya ne zaman nasıl geldiği sorusunun cevabı aranacaktır.

* Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Konya/Türkiye, bbicer004@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0001-6927-6134>

Anahtar Kelimeler

Suriye, Kürt, Aşiret, Göç, Savaş

•

Abstract

Kurdish people who are natives of the Middle East mostly reside in Turkey's south and east, Iraq's north, Iran's south and west, and Syria's north. It is generally accepted that the homeland of Kurdish people are Upper Mesopotamia and around the Zagros Mountains in Iran. It is open to debates how and when Kurds went to other regions such as Turkey and Syria. First of all, it should be mentioned that there is no academic research in Turkey on the subject of Kurdish history. The only research on this subject belongs to Kadri Yıldırım. All of the information and acceptance of today consist only of polemics and allegations. PYD rulers who claim to be the representative of Syrian Kurds advocated in a dispute with the Damascus rulers that "When we were here, you were not", thus claiming that Kurds in Syria has a longer history in Syria than Arabs. On the other hand some Kurdish researchers claim that Northern Syria is the main homeland of Kurds. In this paper, the existence of Kurds in Syria will be researched.

No source on the subject of pre-Islamic Syria mentions Kurdish existence in Syria. According to the data collected, there were no Kurds in Syria before Islam and Syria is not their homeland. No mentions of Kurds in Syria can be found in the Islamic sources before the 10th century. As a Kurdish residential unit, there are mentions of a Kurdish village and a Kurdish neighborhood nearby Damascus. In this paper, the answer will be searched to the question of how and when the Kurdish people, who live in Syria and are said to be a population of approximately two million, came to Syria.

•

Keywords

Syria, Kurd, Tribe, Migration, War

GİRİŞ

2010 yılından beri Türkiye yoğun olarak Suriye sınırından terör tehdidinde maruz kalmış ve Kuzey Suriye'de bir Kürt devleti kurma çalışmaları hızlanmıştır. PYD öncülüğünde üç bölgede kantonlar kurulmuş ve emperyal güçler PYD'yi Akdeniz'e çıkarmaya çalışmıştır. Bu gerçeğe ve büyük soruna rağmen Kuzey Suriye'deki Kürt varlığı ve tarihi hakkında kayda değer bir araştırma yapılmamıştır. Suriye Kürtleri ile ilgili Türkiye'de tek ve en kapsamlı araştırma Kadri Yıldırım'a aittir.¹ Böyle bir girişten sonra bu alandaki eksikliği gidermek amacıyla, tarihin temel kaynaklarında Suriye'deki Kürtlerden ne zaman ve nasıl söz edildiğine değinilecektir.

Orta Doğu'yu (Suriye'yi) konu alan hiçbir uygarlık tarihi kitabı Suriye'deki Kürt varlığından söz etmemiştir. İslami dönem Kürt tarihinin en önemli kaynakları; İslam coğrafyası ve İslam tarihi kitaplarıdır. Erken dönem İslam coğrafyası kitapları taranmış ve Suriye'de Kürt adına rastlanılmamıştır. Mesela İbn Hurdâzbih 885-886 yıllarında yazdığı *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* adlı kitabında Horasan bölgesinde Kürtlerden söz ettiği halde, Suriye'de Kürtlerden ve Kürt yerleşim birimlerinden söz etmemiştir. 897 veya 905 yılında vefat eden Yakûbî, *Kitâbü'l-Büldân* adlı kitabında Saymara ve İsfahan'da Kürt varlığından söz ederken, Suriye'deki Kürt varlığına dair bir bilgi aktarmamıştır. Müellifi belli olmayan 982-983 yıllarında yazılan *Hudûdü'l-Âlem* adlı eserde Irak'taki Kürtlerden söz edilmiş ama Suriye'de Kürtlerden bahsedilmemiştir. İbnü'l-Fakîh el-Hemedânî (845-930) *Kitâbü'l-Büldân* adlı eserinde; Harran, Rakka, Nusaybin, Sincar, Amid, Meyyafârikin, Tur Abdin, Mardin, Dârâ ve Erzen bölgesi hakkında ayrıntılı bilgi vermesine rağmen Kürt varlığına dair hiç bil vermemiştir. Sadece Mes'ûdî, Şam civarında bir Kürt aşiretinin adını zikretmiştir.

Sadece verilen bu bilgiler bile Suriye'de Kürtlerin tarihinin çok eski olmadığını ortaya koymada yeterlidir. Üsâme b. Münkız, İbnü'l-Kalânîsî, İbnü'l-Esîr, İbnü'l-Kesir, Makrîzî ve İbn Haldun gibi tarihçilerin kitaplarında ise Suriye'de X. yüzyıldan itibaren daha çok Kürt adı ile anılan veya Şehrizorî ve Hakkârî nisbesini taşıyan kadı, savaşçı, emir ve bazı aşiretlerden söz edilmiştir.

Suriye'de Kürt varlığından ilk defa Hamdâniler döneminde sınırlı ölçüde söz edilmiştir. Hamdâniler 905-1004 yılları arasında Musul çevresi Halep civarında hüküm süren Arap bir hanedanıdır. Hamdâniler Beyliği'ni kuran Seyfüddevle 953'ten itibaren Bizans'a karşı önemli zaferler kazanmış, Bizans seferi sırasında

¹ Kadri Yıldırım, *Kürt Tarihi ve Coğrafyası 1/Rojava*, İstanbul 2015.

hastalanmış ve 25 Ocak veya 8 Şubat 967 tarihinde Halep'te vefat etmiş ve cenazesi Meyyâfârikîn'de annesinin mezarının yanına defnedilmiştir."²

İmam Zehebi, *Tarih-i İslam* adlı kitabında Hamdâniler devri olaylarını anlatırken: "Rumlar, Şam civarını yağmaladı, Müslümanlara ait ne varsa çaldı ve onları esir aldılar. Seyfüddeve onlara yetişti, onları öldürdü, yağmaladıkları malları geri aldı. Daha sonra Seyfüddeve Kürtlerden Bürziye Kalesi'ni aldı"³ demiş ancak yazar bu kalenin nerede olduğundan bahsetmemiştir. İmâdeddin İsfehânî ise Bürziye Kalesinin çok yüksek ve muhkem olduğunu yazmış⁴ ama Kürtlerden söz etmemiştir.

Kadri Yıldırım, *Cebül'l-Kürd 'Efrin'* adlı kaynağa dayanarak "Hamdânilerin önemli oranda Kürtlerin gücünden yararlandığını ve Kürtlerle antlaşma yaptığını" yazarak, ve devamında ise "Nasirüddeve Hamdânî, Ahmed adlı bir Kürdün Fatma adındaki kızıyla evlenerek Kürtlerle ilişkilerini akrabalık derecesine çıkardığını"⁵ söylemektedir.

Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb* adlı eserinde Kürt aşiretleri ve yaşadığı yerleri anlatırken, "Şam bölgesinde Debâbil (Yıldırım Dunbili demiştir) adında bir Kürt aşiretinin varlığından söz etmiştir."⁶

Makrîzî'nin verdiği bilgilere göre, İhşidiler döneminde Şehrizor asıllı Kürt şahsiyetlerden Emir Muhammed b. Yezdad 939 yılında Dımaşk valisi olarak görev yaptığı⁷ belirtilmiştir.

Suriye'de Kürtlerle ilgili olarak adı en çok geçen mekân 'Hısnu'l-Ekrâd' (Kürt Kalesi) dir. Mirdâsiler devrinde Ba'lebek ile Humus arasında yer alan Hısnu Safeh'a (Safeh Kalesi) Kürtler yerleştirilmiştir. Safeh Kalesi bundan sonra Hısnu'l-Ekrâd (Kürt Kalesi) adıyla tanınmaya başlamıştır. Haçlı Seferleri esnasında bu kale stratejik olarak büyük bir önem arz etmiştir. Halep hükümdarı Şiblüddeve Mirdâsi, 1032 yılında kalabalık bir Kürt grubu ile bir antlaşma yaparak onları Kürt Kalesi'ne yerleştirmiştir. Antlaşmaya göre Kürtler yeterince sağlam olmayan kaleyi muhkem hale getirmiş, Kürtler Haçlı saldırılarına karşı koymuş ve onların özellikle Humus-Hama-Trablus yolunu ele geçirmelerine engel olmuşlardır. Bunun karşılığında Şiblüddeve onlara, bu kalenin çevresinde bulunan arazi ve

² Nasuhi Ünal Karaarslan, "Hamdâniler", *DİA*, C.15, İstanbul 1997, s. 446-447.

³ İmam Zehebi, *Târîhu'l-İslâm*, thk. Ömer Abdusselam, Lübnan 1987, bölüm 9, s. 25-38.

⁴ İmadeddin İsfehânî, *Hurûbu Selahaddin ve Feth-i Beytü'l-Makdis*, C. 3, Kahire t.s., s. 135.

⁵ Yıldırım, *Kürt Tarihi ve Coğrafyası 1/Rojava*, İstanbul 2015, s. 37. Kadri Yıldırım, tarihi bilgiler verirken tarihi kaynaklarda bilgi varsa onu rivayet etmiş, yoksa çağdaş araştırmalara atıf yapmıştır. Çağdaş araştırmacılar hangi kaynakları kullanmış ki ona atıf yapmış doğrusu bu büyük bir çelişkidir.

⁶ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, çev. Ahsen Batur, İstanbul 2004, s. 193.

⁷ Yıldırım, a.g.e., s. 38.

ormanları tahsis etmiş ve maaş bağlamıştır. Böylece daha önceki adı 'Hısnu Safeh' (Safeh Kalesi) olan bu kale Kürtlerin buraya yerleşmesinden dolayı 'Hısnu'l-Ekrâd' (Kürt Kalesi) adını almıştır.⁸

Ahmed Vasfi Zekeriya'ya göre Hısnu'l- Ekrâd'a yerleştirilen "Kürt grubu "Berâziler Aşireti'ne mensup olup, ayrıca Berâzilerin Halep ve Humus'taki varlıkları Eyyubiler döneminden öncesine dayanmaktadır." ⁹

Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân* adlı eserinin Şam Kürtleri adlı maddesinde: "Bu Kürtler, bazı Şam emirleri kendileri ile Frenkler arasında bir set oluşturma düşüncesiyle Humus'un mukabilinde bulunan ve Lübnan dağı ile birleşen yüce bir dağın üzerinde erişilmesi imkânsız müstahkem bir kale olan Hısnu'l-Ekrâd'a yerleştirilen Kürtlerdir. Şam emirleri Ba'lebek ile Humus arasında bulunan bu kaleyi Kürtlerle birlikte yönetiyorlardı" demiştir. Yakut, Meyyafârikin bahsinde ise "Bu vilayetin hâkimi günümüzde Şam Kürtlerinin sâkini olduğu el-Cebel hükümdarınının kızı ile evlenmiştir"¹⁰ ifadesini kullanmıştır. Bu ifade Şam Kürtleri ile Meyyafârikin ve Cebel Kürtleri arasındaki ilişki ve yakınlığa işaret etmektedir. Muhtemelen Şam Kürtleri, Hısnu'l-Ekrâd'ı Haçlılara sattıktan sonra Meyyafârikin'e gelip yerleşmişlerdir.

Fâtîmîler Devrinde Suriye'de Kürtler

Fâtîmîler devrinde (969 -1171) Fâtîmî Devleti'nin muhtelif kurumlarında farklı kurumlarında görev alan bazı Kürtler şunlardır:

Fâtîmîler döneminde Kürt Emir b. Ebu Sureyya, Banyas şehrinde güvenlik görevlisi ve daha sonra 974 yılında Dımaşk valisi olmuştur"¹¹.

Kürt komutanlarından Ahmed b. Dahhâk el-Kürdî, Fâtîmîler ordusu ile Bizans ordusu arasında 997 yılında meydana gelen savaşta büyük kahramanlıklar göstermiş, bu Kürt savaşçı özellikle Bizans ordu komutanını öldürerek Müslümanların zafer kazanmasında aktif bir rol oynamıştır"¹².

Fâtîmîler döneminde Şam'da kadılık görevinde bulunan ve kendilerine ev ve araziler tahsis edilen bazı Kürt şahsiyetleri şunlardır. Muhammed Kasım (ö. 1143), Şehrizerî, Şam; Kemâleddin Şehrizerî (ö.1176) Şam, Halep; Muhyiddîn Şehrizerî Şam, Halep; Diyâüddîn Ebu Fadl Şehrizerî Şam ve Hama'da kadılık görevi yapmıştır. Halife b. Cihan el-Kürdî Fâtîmîler döneminde 1029 yılında Hama'da kadılık yapmıştır. Cafer b. Humeyd el-Kürdî, Şam'ın kuzeyinde hüküm süren ve

⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, thk. Nâşirûn, C. II, Beyrut 1957, s. 264.

⁹ Yıldırım, a.g. e., s. 39.

¹⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, çev. Seyfettin Çetin, İstanbul 2014, s. 199-200.

¹¹ Makrizi, *İttiazü'l-Hunefa bi Ahbari'l-Eimmeti'l-Fatimiyyin ve'l-Hulefa*, www.shamela.com, s. 130.

¹² Yıldırım, a.g.e., s. 41.

İsmâîlî Şiası'nın bir kolu olan Karmatîlerin daveti üzerine buraya gitmiş ve 901 yılında burada Karmatîler için "amil" olarak görev yapmıştır. İbn Asâkir, Târîh-i Dımaşk adlı eserinde, "Şam'da Bağdatlı Ali adında bir Kürt tarafından yapılan bir mezarlık var" ¹³demiştir. Makrîzî, eserlerinde sıkça Fakîh İsa el-Hakkârî'den söz etmiştir.

Selçuklular Devrinde Suriye'de Kürtler

Selçuklular devrinde Türkler ilk defa, 1065 yılında Hanoğlu Harun et-Türkmanî komutası altında, bin Türkmen atlı ile birlikte Halep bölgesine gelmiştir. Harun bölgede egemen olan Mirdâsoğulları ve güçlü Arap aşiretleri ile mücadele sonunda Maarretünnûman adlı bir bölgeyi ikta olarak almıştır. Ayrıca Harun, Türkmen, Deylemlî ve Kürtlerden oluşan bin kişilik bir askeri kuvvet oluşturmuştur."¹⁴ Ali Sevim, Harun'un ordusunda Kürtlerin de olduğunu ifade etmiş ama Kürtlerin sayısı hakkında bilgi vermemiştir. Burada dikkati çeken önemli bir husus; Türkler Suriye'ye geldiği zaman bölgede az da olsa Kürtlerin var olmasıdır.

"Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah 1078 yılında kardeşi Tutuş'a Suriye'yi ve ona yakın mıntıkaları ikta etti. Tutuş aynı yıl Halep' i kuşattığı sırada bir Fâtîmî ordusu da Dımaşk'ı kuşatmıştı. 1079 yılına kadar Mirdâsilerle Fâtîmîler arasında el değiştiren Halep, bu yılda Selçukluların kontrolüne geçti ve onların önemli merkezlerinden biri oldu. Müslim b. Kureyş 1082 yılında Araplardan ve Kürtlerden oluşturduğu bazı aşiretler sayesinde Halep'i ve bazı kalelerini Selçuklulardan geri aldı ve bu sırada Mahmud b. Mirdas'ın iki oğlunu tutuklayıp Afrin Bölgesi'ndeki Azez Kalesi'ni ele geçirdi".¹⁵

Anadolu fatihi "Süleyman Şah, Antakya ve çevresini fethettikten sonra Kuzey Suriye'ye hâkim olmaya çalışmış ve bölgede etkin olan Ukaylî Emiri Şerefüddeve Müslim ile mücadeleye başlamıştır. Selçuklular 1085 yılında Afrin Çayının Amik Ovası yöresinde bulunan Kurzâhil'de Müslim'in altı bin kişilik ordusu ile karşılaşmış ve yapılan savaşı Süleyman Şah kazanmıştır. Kurzâhil savaşında Halep muhafızlarından 400 kadar asker Müslim ile birlikte hayatını kaybetmiştir".¹⁶ Aynı savaşı Kadri Yıldırım şöyle özetlemiştir. "Selçuklular zamanında yönetime karşı ayaklanan ve amacı Halep'i kurtarıp bir beylik kurmak olan Müslim b. Kureyş, Arap ve Türkmenlerden oluşturduğu gücün yetersiz kaldığını görünce bölgenin bazı Kürt aşiretlerinden destek istemiş ve bu aşiretler ona istediği desteği

¹³İbn Asâkir, *Tarih-i Dımaşk*, C. 2, thk. Ali Şiri, www.shamela.com, s. 315.

¹⁴ Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 2000, s. 41.

¹⁵ İbn Adim, *Bunyetu't-Taleb Fi Tarihi Haleb*, C.I, s. 395.

¹⁶ Sevim, a.g.e., s. 118-119.

vermişlerdir. Müslim'in altı bin kişiden oluşan güçleri ile Selçuklu güçleri arasında 21 Haziran 1085 yılında Kurzele'de meydana gelen şiddetli savaşta Araplar ve Türkmenler Müslim'i terk edip ayrılmış; yanında sadece 600 kadar Kürt savaşçı kalmıştır. Müslim'in yenilgisiyle sonuçlanan bu savaşta 400 kişi hayatını kaybetmiş ve Müslim de öldürülmüştür."¹⁷

Haçlı Seferleri başlayınca Müslüman Kürtler, Selçuklular ve Eyyubilerle birlikte Haçlılara karşı savaşmıştır. Aksarâyî, "Kürtlerin de harekete geçip Haçlılara karşı yardıma geleceğini" bildirmiştir.¹⁸ Kemâlüddîn İbnü'l-Adîm'de Mervani emirliğinin bu çağrıya icap ettiğine dair kayıt vardır. "Haçlı kuvvetlerinin Antakya surları önüne gelip (Ekim 1097) kenti kuşatma hazırlıklarına başlamaları üzerine Emir Yağısıyan, Musul Selçuklu valisi Kürboğa başta olmak üzere, bütün İslam hâkim ve emirlerinden yardım isteğinde bulunduğu zaman söz konusu Mervanlı emiri Ebu Nasr Ahmed'e de başvurup kendisini yardıma çağırmıştır. Bu çağrıya uyan Ahmed, kuvvetleriyle birlikte Halep üzerinden Antakya'ya ulaşmıştır."¹⁹

Haçlı Seferleri başlayınca Kürt Revâdî aşiretinden Merağa hâkimi Ahmedil İbn Wahsudan, Sultan Muhammed Tapar tarafından Haçlılara karşı cihada memur edilen Musul Emiri Mevdud'un Urfa bölgesindeki ikinci seferine ve Tel Beşir kuşatmasına katılmıştır (1111).²⁰ Ancak Tel Beşir'deki Haçlı lordu Joscelin: "Ahmedil el-Kürdî'ye haber yollamış, ona para ve armağan teklif ederek Selçuklu ordusundan askerleriyle birlikte çekilmesini istemiştir. Selçuklu ordusundaki diğer emir ve komutanların karşı çıkmasına rağmen Ahmedil, Haçlıların teklifini kabul ederek ordudan çekilmiş ve Merağa'ya dönmüştür"²¹

Zengiler Devrinde Suriye'de Kürtler

Büyük Selçuklu Devleti parçalanınca atabeylikler ve beylikler, Selçukluların vârisi olarak Selçukluların varlığını ve siyaset anlayışını sürdürmüştür. Zengiler, Sökmenler ve Artuklular Kürtlerin de yaşadığı bölgelerde siyasi hâkimiyetlerini yeniden kurmuştur. Bu beylikler içinde Kürtlerle en çok iç içe olan ve Kürt tarihi üzerinde çok etkili olan Zengilerdir. Eyyûbi Devleti de Zengilerin devamıdır.

İmâdüddin Zengî, 1127 yılında Selçuklu Sultanı Mahmud tarafından Musul'a Atabey' olarak tayin edilmişti. İmâdüddin, Haçlılara karşı kazandığı başarılı savaşlardan sonra Suriye'nin önemli şehirlerini ve Cezire'yi ele geçirmiştir.

¹⁷ Yıldırım, a.g.e., s. 39.

¹⁸ Kerimüddin Mahmud Aksarâyî, *Müsâmeretü'l- Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2000, s. 21.

¹⁹ İbnü'l-Adîm, *Buğyatu't-Taleb fi Tarihi Halep*, yay. Ali Sevim, Ankara 1976, s. 97.

²⁰ Abdülkerim Özaydın, "Ahmedililer", *DİA*, C.2, İstanbul 1988, s. 168; Vladimir Minorsky, *Kürtler ve Kürdistan*, çev. Kamuran Fıratlı, İstanbul 2004, s. 69.

²¹ İbn Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, çev. Onur Özatağ, İstanbul 2015, s. 51; Sevim, a.g.e. s. 217.

Irak'taki Kürtler Zengî'nin hâkimiyetini tanımıştır. Zengîler, Selçukluların yolunu takip ederek Kürtleri askeri hizmetlere almıştır. Zengî maiyyetindeki Türkler, Kürtler ve Araplar arasında hiçbir ayırım yapmamış, onlara devlete ve İslâm'a olan sadakatlerine göre muamele yapmıştır.

"Zengîler devrinde Haçlı Seferlerine Kürtlerin de katıldığına dair rivayetler vardır. Kürtlerden katılım daha çok ailevi ve kabilevî düzeyde olmuştur. Kürtler, İmâddüddin Zengî ordusuna asker olarak katılmış ve İslam orduları içinde yer almıştır. Kürt aşiretler özellikle Urfa'nın Haçlılardan kurtarılmasında (1144) İmâddüddin Zengî'nin bayrağı altında Haçlılara karşı savaşmıştır. Özellikle Urfa'nın güney cephesinde Zeyneddîn Ali Küçük'ün nizâmi ordusunda bulunmuş ve şehrin muhasarasında önemli bir rol oynamışlardır." ²²

Zengîler Devletinde Kürtler sınırlı ölçüde idari görevlerde de bulunmuşlardır. Mesela Zengî Devletinin veziri Kemâleddîn Şehrizorî'dir. Ayrıca, Nûreddin devrinde Rakka valisi Kurdek b. Musa el- Kürdî'dir.

Zengî'nin hizmetine giren Kürt emirler arasında Selçukluların Tikrît valisi Necmeddin Eyyûb ve kardeşi Esedüddîn Şîrkûh da vardı. Zengî, 1139 yılında Ba'lebek'i fethedince buraya Necmeddin Eyyûb'u vali tayin etmiş ve Esedüddîn Şîrkûh da Zengî'nin büyük komutanları arasına girmişti. Böylece Eyyûbî Devleti'nin temeli atılmıştır.

Nûreddin Zengî

Nûreddin Zengî, Trablus Kontluğuna ait şehir ve kalelerin bir kısmını ele geçirdi. 1163 yılında Haçlıların elindeki bölgelere saldırdı. Kürtlerin elinde bulunan bir vadiye kadar ilerledi. Haçlılar, Kürt bölgelerini geçerek Müslüman ordularına saldırdılar. Müslümanlar da kendilerini savundularsa da yenilgi kaçınılmaz olmuştur. Haçlılar, Nûreddin'in çadırını bile yağma ettiler. Nûreddin'in atının ayağında bir bağ vardı. Bir Kürt, bineğinden inip Nûreddin'in ayağındaki bağı kesti. Böylece Nûreddin yürüyebildi ve kurtuldu. Nûreddin'i koruyan ve adı Emir Azîz b. Muzaffer olarak kaydedilen bu Kürt, Haçlılar tarafından öldürüldü. Nûreddin, öldürülen bu Kürdün ailesine maddi yardımda bulunmuş ve onlara mal vakfetmiştir." ²³

²² Ahmed Muhammed Abdülkerim Berzenci, *Zengî Atabeyliği Devrinde Kürtler*, Erbil Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erbil 2001, s. 51

²³ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. 12, çev. Mehmet Keskin, İstanbul 2000, s. 446; Ali Muhammed Sallâbi, *Zengîler Dönemi*, ter. Turgut Akyüz, İstanbul 2014, s. 436; Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, C. II, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1999, s. 361.

Nûreddin Zengî devrinde emir Fahreddin Şeddâd Minuçehr, 1155 senesinde Şam civarına askerleriyle birlikte Esedüddîn Şirkûh'a katılmak için gelmiş ve uzun süre Nûreddin'in hizmetinde bulunmuş ve Haçlılara karşı savaşmıştır."²⁴

Ebü'l-Fidâ'nın el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer adlı eserinde yazdığına göre, Halife b. Cihan el-Kurdî 1029 yılında, Emir Ali el-Kurdî de 1110 yılında Hama'da hâkimlik yapmış ve ayrıca, Emir Ali Zengîler için valilik görevinde de bulunmuştur."²⁵

"Emir Ali el-Kurdî Zengîler devrinde 1110 yılında Hama'da hâkimlik ve valilik de yapmıştır."²⁶ Emir Mucahidüddin Bozan b. Mamîn 1147 yılında Sultan Nûreddin Zengî tarafından Dımaşk yakınlarındaki Surhad Kalesi amilliğine getirilmiştir. "Kürtlerin önde gelen komutanlarından Emir Mucahidüddin Bozan b. Mamîn, 1161 yılında vefat etti. O yiğitliği, cesareti ve cömertliği ile meşhurdu."²⁷

Eyyûbîler Devrinde Suriye'de Kürtler

Kürtler, Selâhaddîn Eyyûbî zamanında Şam bölgesinde yoğun olarak varlık göstermiştir. Özellikle Hakkâri bölgesinden Suriye'ye gelen bazı Kürt aşiretler siyasi ve askeri olarak Selâhaddîn Eyyûbî'ye büyük destek vermiş ve Haçlı saldırılarına karşı mücadelede etkin bir rol oynamıştır.

Selâhaddîn Eyyûbî ve ailesi hakkında kaynaklarda farklı bilgiler rivayet edilmiştir. "Eyyûbî ailesi, Kürtlerin Hezbâniyye kabilesinin Revâdiye koluna mensuptur. Revâdiler, Kürtleşmiş bir Arap aşireti olarak kabul edilmektedir"²⁸. İmam Zehebî, *Târîhu'l-İslâm* adlı eserinde "Esedüddîn, Azerbaycan tarafındandır, Tikrît'te neşet etti, İbnü'l-Esîr onun aslının Revâdî Kürtlerinden ve Hezbânî aşiretinden olduğunu" söyledikten sonra "Beni Eyyûb ailesinden bir grup, soyunun Kürt olduğunu inkâr etti. Onlar biz Arabız, Kürtlerin yanına geldik ve onlarla evlendik dediler"²⁹ şeklinde ek bilgi vermiştir.

"Eyyûbîler adını, hânedanın kurucusu Selâhaddin Yûsuf b. Eyyûb'un babası Necmeddin Eyyûb'ten almıştır. Eyyûbiler, Zengîler'in devamıdır. Türk-Kürt-Arap karışımı olan Eyyûbî ailesinin menşei karanlıktır. Güvenilir rivayete göre ise Eyyûbîler Hezbâniyye Kürtleri'nin Revâdiye aşiretindedir."³⁰ "Selâhaddîn

²⁴ Berzenci, a.g.e., s. 54.

²⁵ Ebu Fida, *el-Muhtasar fî Ahbari'l-Beşer*, C. 2, thk. Mahmud Reyûb, Beyrut 1997.

²⁶ Üsâme İbn Münkız, *el-İ'tibâr*, çev. Yusuf Ziya Cömert, İstanbul 2008, s. 110.

²⁷ İbn Kalânîsî, a.g.e., s.214.

²⁸ Abdülhalim Oflaz, "Eyyubi Ailesinin İlk Dönem Tarihleri", *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.7, 2016, s. 37.

²⁹ İmam Zehebi, a.g.e., s. 195.

³⁰ Ramazan Şeşen, *Selahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti*, İstanbul 1983, s. 33.

Eyyûbî aslen Azerbaycan'ın Duvin Kürtlerindedir.³¹ Üsâme İbn Munkız İbretler kitabında ise, Selâhaddîn ve Atabek'in aralarında Türkçe konuştuklarını rivayet etmiştir.³²

Makrîzî, *es-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk* adlı kitabında Mısır'da kurulan devletleri anlatırken: Fâtîmîler, Eyyûbî Kürt Melikleri ve Türk Memlûk Sultanları" adını kullanmıştır.³³ İbn Haldun da Selahaddin Eyyubi'nin Kürt olduğu kanaatindedir. "Selahaddin Yusuf b. Necmeddin Eyyub b. El Kürdî, babası Necmeddin ve amcası Esedüddin Şirkuh Kürt cemaatinden idi"³⁴

Selâhaddîn, 18 Ocak 1169 tarihinde Fâtîmî halifesi Âdîd-Lidînillâh tarafından vezir tayin edildiği zaman Selâhaddîn'in vezir olmasına karşı çıkanlardan yine Kürtler oldu."³⁵ Bir rivayete göre ise, "Şirkûh vefat ettiği zaman yerine Kudbeddin Husrev b. Tuleyl el-Hezbânî geçmeye niyetlenmiş ve İsa el-Hakkârî onu "Selâhaddîn ve sen aynı topluluktansınız" diyerek adaylıktan çekilmesini istemiş ve Selâhaddîn'i desteklemiştir."³⁶

İbn Şeddâd, *En-Ne'vâdirü'l-Sultâniye* adlı eserinde: "Seyfüddin Ali el-Meştub, Kürt emirlerinin büyüklerindedir. Hakkârî, Mihraniye cemaatinin öncülerindedir, Sultan Selâhaddîn'in ordusunda sağ kolda savaşmış ve büyük yararlıklar göstermiştir. Adı anılmayan bir Kürt ise Frenkleri öldürdü, sonra diğer beş kişiyi daha öldürdüğünü"³⁷ kayıt etmiştir.

Ebû Şâme el-Makdisî, İbnü'l-Esîr'deki bilgileri aynen kullanmış ve Selâhaddîn'in Kürt Revâdî aşiretinden olduğunu yazmıştır. Ebû Şâme, Musul çevresindeki Kürt asilerden ve İmâdüddîn Zengî'nin İmâdiye Kalesini inşa etmesinden söz etmiş, lakin Zengîler devrinde Suriye'de Kürtlerden söz etmemiştir. Selâhaddîn Eyyûbî'yi anlatırken ise Ziyaüddîn İsa el-Hakkârî'nin Selâhaddîn'in vezir olması için verdiği desteği zikretmiştir. Ayrıca, Şemsüddeve Tûrân Şâh döneminde, Emir İbrahîm el-Kürdî adında biri cemaati ile birlikte İbrim Kalesi'nin kendisine ikta edilmesini istemiş ve Şemsüddeve orayı ona ikta etmiş, ancak cemaat oraya yerleştikten sonra dağılmıştır."³⁸

³¹ Şerefhan, *Şerefnâme*, çev. M.Emin Bozarlan, Diyarbakır 2006, s. 53, Gregory Abu'l- Farac, a.g.e., s. 401.

³² Üsâme İbn Munkız, a.g.e., s. 187.

³³ Makrîzi, *es-Sülûk li-Marifeti Düveli'l-Mülûk*, <https://www.al-mostafa.com>, s. 3.

³⁴ Abdurrahman İbn Haldun, *Tarihi İbn Haldun*, C. 3, Beyrut 2001, s. 649.

³⁵ Minorsky, a.g.e., s. 72.

³⁶ Boris James, *Selâhaddîn ve Kürtler*, çev. Nazlı Bilgiç, İstanbul 2015, s. 89.

³⁷ İbn Şeddâd, *en-Ne'vâdir es-Sultâniye, ve'l-Mehâsin'ül-Yusûfiyye*, www.alsalafway.com s. 135, 196, 232.

³⁸ Ebû Şâme el-Makdisî, *er-Ravzateyn fi Ahbâru'l-Devleteyn: en-Nûriye ve's-Salâhiye* www.al-mostafa.com, s. 216, 270, 351.

Selâhaddîn ve Kürtler kitabının yazarı Eyyûbî Devleti'nin Kürt aşiretlerin ittifakı ile kurulduğunu ve bu ittifakta: "Beşnevî, Şehrizorî, Hûmeydî, Zerzârî, Hakkârî ve Hezbânî Kürt aşiretlerinin yer aldığını, bunların zaman zaman Sultan için sorun teşkil ettiğini yazmıştır."³⁹ Boris James, Şîrkûh'un Mısır seferinden Selâhaddîn'in ölümüne kadar Eyyûbî Devletinde aktif görev alan yüz emir tespit etmiştir. "Bu emirlerden sadece otuz bir tane Kürt emirinin ismi kayıt edilmiştir. Bu emirlerin on üçü Hakkârî, dokuzu Hezbânî, dördü Zerzârî, ikisi Hûmeydî ve üçünün aşireti belli değildir."⁴⁰ Mehmet Emin Zeki Bey, Eyyûbîlerin emrine giren Kürt aşiretlerine "Hakkârî, Mihrânî, Sorânî, Hâmîdî ve Zerzârî aşiretlerini de ilave etmiştir."⁴¹

"Erbil şehri reisi Ebü'l-Heycâ Hezbânî tarihte önemli rol oynamıştır. Haçlılara karşı Akka Kalesinin savunmasını Ebü'l-Heycâ üstlenmiş, orduya komutan ve Kudüs'e vali olarak tayin edilmiştir. Hakkârî aşiretinden Seyfüddin İbn Ahmed el-Meştub Akka'da Ebü'l-Heycâ'nın yerine geçmiştir."⁴²

"Selâhaddîn Eyyûbî devrinde Haçlılara karşı savaştan ve isimleri tespit edilebilen Kürt aşiret isimleri şunlardır. Hakkârî, Mihrânî, Zerzârî ve Hezbânî'dir. Bazı aşiretlerin Hitîn Savaşına katıldıklarına dair rivayetler de vardır. Hatta Haçlı meliki Derbas, bir Kürt eliyle esir edilmiştir. Yine Kerek'teki Haçlı emiri de Mihrânî emirinin kölesi İbrahim tarafından esir alınmıştır."⁴³

İbn Şeddâd, tarihinde az da olsa Haçlı Seferlerine iştirak eden Kürt aşiretlerine, emirlere ve askerlere yer vermiştir. "Selâhaddîn Eyyûbî'nin yanında yer alan ve ona en çok destek sağlayan kişi Kadî İsa el-Hakkârî'dir. Seyfüddin Ali el-Meştub, Ali b. Ahmed ve Hoşterin, Kürt meliklerin büyüklerinden ve emirlerin önde gelenlerindedir. Bunlar sultanın yanında ve merkezde yer almışlardır. Kürt aşiretler ise, Cemaati Mihrânîye, ve'l-Hakkârîye ve Mücâhîdin'dir ki bunlar Sincar askerlerinin de önde gelenlerindedir. Adı anılmayan bir Kürt nefer ise saldırgan Frenklerden beş tanesini öldürmüştür."⁴⁴

Makrîzî, *es-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk* adlı kitabında Eyyûbî Devletinde Mihrânîye Kürtleri, Kürt komutan Hüsâmeddîn Ebü'l-Heycâ ve Ali b. Ahmed Hakkârî adıyla bilinen İbn Meştub Hakkârî Kürtlerinden olup Kürt emirlerinin büyüklerindedir"⁴⁵ demiştir.

³⁹ James, a.g.e., s. 28- 51.

⁴⁰ James, a.g.e., s. 127.

⁴¹ Mehmet Emin Zeki Bey, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, ter. Komisyon, İstanbul 2011, s. 145.

⁴² Minorsky, a.g.e., s. 72.

⁴³ Berzenci, a.g.e., s. 54.

⁴⁴ İbn Şeddâd, a.g.e., s. 37, 447, 648.

⁴⁵ Makrîzi, *es-Sülûk*, s. 38, 70.

Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefâyât* adlı eserinde, Eyyûbîler döneminde Emir Mücireddin adında doğudan Şam'a gelmiş ve Salih İsmail'e hizmet etmiş bir Kürt önderi ve büyüğünden söz etmiştir.⁴⁶

Boris James, Selâhaddîn devrinde Kürt emir ve komutanları şu şekilde tespit etmiştir: Selâhaddîn Eyyûbî 1190 yılında Akka'da Haçlılarla savaşırken Humeydî aşiretinden Nasr el- Humeydî denizde ölmüştür. Selâhaddîn Eyyûbî'nin egemenliği altındaki Mihrânî bölüğü kumandanı Hüsâmeddîn Ebü'l-Heycâ el-Hezbânî adında bir Kürttür. Bu bölük Askalon'un fethinde önemli yararlıklar göstermiştir. Şam'daki Kürt birliklerinin emiri Sardad Budan adını taşımaktadır. Yazar, İmâdüddin İsfahânî'den naklen ise Kürt aşiretlerin savaşdaki rolünü şöyle özetlemiştir. "Savaş ve dövüş uzmanı Humeydiyeler, düşmanı kendi mızraklarıyla yerle bir eden Hakkâriyeler, aslan kadar güçlü Zerzâriyeler, kurnaz Mihrânîler, hepsi kan ve revan içinde dövüşüyorlardı."⁴⁷

Boris James, Selâhaddîn döneminde Kürt aşiretlerin hangileri olduğunu, nereden geldiğini, ne tür hizmetler verdiğini yazdıktan sonra "Hakkâri ve Hezbânî aşiretleri Zengîler ve Eyyûbîler açısından sürekli bir tehlike oluşturmuştur. Aşiretler önceki sorunlarını unutmamış kendi aralarında rekabet ve çatışmayı sürdürmüştür. Aşiretler bazen Eyyûbîlere karşı düşmanlık yapmışlardır"⁴⁸ demiştir.

4 Ocak 1189'da Frenkler Müslümanlara doğru ilerlerken Kürt meliklerden Seyfüddin el-Meştub sol kanadın merkezindeydi. Yanında emir el-Mücella ve Mihrânî ile Kakhârî birlikleri bulunmaktaydı. "İsa el-Hakkâri Selâhaddîn'in bütün seferlerine katılmış bir komutandır. Temmuz 1187'de Akka ve çevresini işgalden kurtarmıştır.

1188 yılında vefat eden ve Haçlı Seferlerine tanıklık eden ünlü tarihçi Üsâme İbn Munkız İbretler kitabında, başta Şam bölgesi olmak üzere Haçlılara karşı koymada etkili olan bazı Kürt şahsiyetleri ve aşiretlerinin isimlerini vermiştir:

"Bir defasında askerlerimizden Meyyâh adlı bir Kürt bir Frank şövalyesine mızrakla saldırmıştı. Mızrak zırhı delerek şövalyenin karnına girmiş ve onu öldürmüştü. Birkaç gün sonra Frenkler bize saldırdı. Yeni evlenmiş olan Meyyâh silahla karşı koydu. Zırhının üzerine giydiği kırmızı damatlık elbise belli oluyordu. Bir Frank şövalyesi mızrağıyla onu vurdu ve öldürdü."⁴⁹

⁴⁶ Safedî, *el-Vâfi ve'l-Vefâyât*, <https://www.al-mostafa.com/> s. 1087

⁴⁷ James, a.g.e., s. 66.

⁴⁸ James, a.g.e., s. 42, 43.

⁴⁹ Üsâme İbn Munkız, a.g.e., s. 79.

Üsâme İbn Munkız, İbretler kitabında söz ettiği bazı Kürtler şunlardır. “Sultan Melikşah’ın sarayına da gitmiş Hemedat adlı yaşlı bir Kürt vardı. Hemedat yaşlanmış ve gözleri zayıflamıştı. Emir İzzeddin ona mescit işleriyle ilgilenmesini söyleyince “Ey emir atımın üzerinde ölmek benim için yatakta ölmekten daha güzeldir” dedi. “Trablus hâkimi Kont Jourdain’in Müslümanlara saldırısında Hemedat Haçlı şövalyelerden birisini mızrağıyla öldürmüştü.” “Antakya hâkimi Tancred Şeyzer’e saldırdığı zaman onlara karşı Kâmil el-Meştub ve Hasanun adlı Kürtler savaşmış, Hasanun savaşta Haçlılara esir düşmüştür.” Faris el-Kürdî Haçlılara karşı savaşmıştır.” Ebu’l-Ceyş adlı bir Kürd’ün Refül adındaki kızını Haçlılar esir almıştı.” “Antakya civarında Frenklerle savaşan Sehl İbn Gânim el-Kürdî adında birisi de vardı.” “Zahirüddeve Bahtiyâr adlı bir Kürt aslanın pençesine düşmüştü.” “Haçlılarla savaşırken Faris el-Kürdî yaralanmıştı.” Yazar, Selâhaddîn Eyyûbî tarafından iki oğlu öldürülen yaşlı bir kadından söz etmiştir. Bu dönemde “Hama emiri ise Alameddin Ali Kürtttür.”⁵⁰

İmâdeddin İsfehânî ise Suriye’de Kürtlerle ilgili olarak şu bilgileri kayıt etmiştir. Fakih Ziyaeddin el- Hakkari, Haçlı Seferlerinde şehit olan Kürt emirler, Seyfeddin el Meştub’un Akka’da Frenklerle mücadelesi ve kralı tehdidi ve Kudüs’ün fethinde Ziyaeddin el- Şehrizorî’nin rolü.⁵¹

Orta Çağda adı Kürtlerle anılan en önemli kale Kürt Kalesi (Hısn-ı Ekrâd)’dir. Rivayete göre “Nasr b. Mirdâs Kürtlerden bir kavmi 1031 yılında Hısn Sefh’a yerleştirmiştir. Daha sonra orayı vatan tutan Kürtlere nispetle bu kaleye Hısn-ı Ekrâd (Kürt Kalesi) adı verilmiştir.”⁵²

Mu’cemü’l-Büldân adlı coğrafya kitabında Haçlı Seferleri esnasında Kürtlerin Selâhaddîn Eyyûbî’ye karşı tutumları hakkında ilginç bilgiler vardır. Meselâ: “Selâhaddîn b. Yusuf Eyyûb, 1187 senesinde Akdeniz sahilini fethetmişti. Orayı korumaları için Kürtleri görevlendirmiş ve onlardan bir topluluğa maaş vermişti. 1187’den 1196’ya kadar bu böyle devam etmişti. Sonra Kürtler şehri Franklara satmış ve bilinmeyen bir yere gitmiştir. Şu ana kadar orası Frankların elinde kalmıştır. Bu topluluk Ebu Sâid Cebelî’ye nispet edilmiştir.

Kürt Kalesi sağlam bir kaledir. Cebel-i Lübnan’a bitişik yüksek dağlar üzerindedir. Batı tarafından Hıms’a bakar, Ba’lebek ve Hıms arasındadır. Kaleyi Şam emirleri inşa etmiş ve kaleye burç yapmıştır. Buraya, Frankları gözetlesin ve bölgeyi muhafaza etsin diye Kürtlerden bir topluluğu yerleştirmişlerdir. Onlara maaş, ücret ve her türlü erzak verilmiştir. Kürtler saldırıdan korkunca kale sağlam

⁵⁰ Üsâme İbn Münkız, a.g.e., s. 80- 195.

⁵¹ İmadeddin İsfehâni, *Hurûbu Selahaddin ve Feth-i Beytü’l- Makdis*, s. 82, 191, 244, 266.

⁵² Berzenci, a.g.e., s. 66.

olması için iyice sağlamlaştırılmış ve Haçlı saldırılarının çoğunu engellemiştir. Buna rağmen Franklar oraya gelince, Kürtler kaleyi terk etmiş, kaleyi Haçlılara satıp ve memleketlerine dönmüştür. Franklar orayı mülk edinmiş ve bu amaç için orayı ellerinde tutmuştur. Bugün onların elinden orayı çekip almaya kimsenin gücü yetmemektedir.”⁵³

İbnü'l-Esir, “Kürt Kalesinde oturan, kaleyi Haçlılara satan Selâhaddîn'in adamlarından birisinin, Franklar İslam ülkelerini yağmalayınca onlara destek olduğu için çok pişman olduğunu” rivayet etmiştir.⁵⁴

Amin Maalouf'un *Arapların Gözünden Haçlı Seferleri* adlı eserinde, kaynak vermeden şu bilgiyi vermiştir. “Erişilmesi güç, doruktaki bu kale Akdeniz'e kadar tüm ovaya hâkim bir konumdadır. Zengin Bukayye ovasının köylüleri Ocak 1099'da Frenk tehlikesini görünce sürülerini, zeytinyağı ve buğday stoklarını toplayıp Kürt Kalesine yerleşmişlerdir. Frenkler gelip kaleyi kuşatınca mahvolduklarını hisseden köylülerin aklına bir hile gelir. Birden kale kapılarını açıp sürülerinin bir bölümünü dışarı salarlar. Savaşı unutan Frenklerin hepsi hayvanların peşine düşer. Saflar öyle karışır ki cesaretlenen savunmacılar huruç edip Saint Gilles'in çadırına erişirler. Yalnız kalan Frenk komutan köylülerin eline düşmekten kıl payı kurtulur. Köylüler bu başarıya çok sevinirler. Ertesi gün Saint Gilles adamlarını surlara sürdüğünde ortalıkta hiç kimse görünmez. Saldırganlar köylülerin bu kez nasıl bir tuzak hazırladığını düşünürler. Ama onlar en akıllıca yolu seçmiş, geceden yaralanıp oradan uzaklaşmışlardır. Hısnu'l-Ekrâd ismi bozularak kale adı Krat, sonra Krak yapılır. Krac des Chevaliers (Şövalyelerin Krakı) adıyla anılmaya devam eder.”⁵⁵

İbn Kesîr, Selâhaddîn Eyyûbi çevresindeki Kürtlerin ve Türkmenlerin ilişkileri hakkında şöyle bir nakilde bulunmuştur: “Haçlı istilasının olduğu dönemde Selâhaddîn'in çevresi ve komutanları Selâhaddîn'e diyorlar ki; “Eğer istiyorsanız Kudüs'te Haçlı muhasarası altında kalırız ama sen veya aileden biri bizimle beraber olun ki askerler emrin altında kalmış olsunlar. Çünkü Kürtler, Türklere itaat etmezler. Türkler de Kürtlere itaat etmez. Sultan bu mesajı alınca çok ağrına gitmiş o geceyi üzüntülü ve kederli olarak geçirmiştir. Emirlerin bu mesajı üzerine derin derin düşünmüştür.”⁵⁶

⁵³ Yâkut el- Hamevî, a.g.e., C. II, s. 109, 264.

⁵³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 11 trc. A. Özeydin, İstanbul 1987, s. 410.

⁵⁴ İbnü'l-Esir, a.g.e., C.12, s. 38.

⁵⁵ Amin Maalouf, *Arapların Gözünden Haçlı Seferleri*, çev. Ali Bertkay, İstanbul 2012, s. 52, 53.

⁵⁶ İbn Kesir, a.g.e., s. 64.

M. Şerafeddin Yaltkaya, Karâmita ve Sinan Reşidüddin'i anlattığı makalede Selâhaddîn ve Sinan Reşidüddin arasındaki yazışmalarda aracılık yapan kişilerden birinin Kürt olduğunu yazmıştır. "Selâhaddîn, Sinan Reşidüddin'e bir mektup yazıp, bir adamla göndermiş idi. Sinan Reşidüddin, mektup kendisine gelmezden evvel cevabını hazırlamış, mektubu getirecek adamın ahmak ve kibirli bir Kürt olduğunu söyleyerek, bunun kendilerine yaklaşmaması için mektubu uzak bir mesafeye bırakmış idi."⁵⁷

Eyyûbîler döneminde Kürt emir ve aşiretlerin Haçlı Seferlerine katılmaları konusunda sınırlı da olsa bilgi mevcuttur. Ancak Suriye'de özellikle Kuzey Suriye'de Kürt varlığı hakkında bilgi yoktur. Kürtlerin sınırlı da olsa yaşadıkları mekânlar daha çok Şam ve Halep çevresidir. Boris James, Eyyûbîler devrinde Kürtlerden kalan eserleri şöyle özetlemiştir: "Eyyûbîler döneminde Zerzârî, el-Beşnevî ve Harat el-Ekrâd adlı Kürt aşiretler adını taşıyan Halep'te dört cami yan yana yapılmıştır. Ayrıca Şam'da Kürtler tarafından inşa edilmiş birçok camii ve bir Kürt mezarlığı vardır."⁵⁸

Moğollar ve Memlûklülere Devrinde Suriye'de Kürtler

Moğol istilası döneminde bazı kaynaklarda Kürtlerin de adı geçmiştir. 1230 Yassıçemen savaşında Harzemşahlara karşı Selçuklularla Melik Eşref ittifak yapmıştı Orduları seçme askerlerden oluşmuştu. "Bu askerler tecrübeli ve cesurdu. Yanlarında yağız atları ve çok sayıda silahları vardı. Askerlerin başında el-Hakkâriye Kürtlerinden cesaretiyle meşhur aynı zamanda ahlaklı, üstün özelliklere sahip, Halep askerlerinden İzzeddin Ömer b. Ali adında tanınmış bir komutan vardı."⁵⁹

Kadri Yıldırım el-Ömerî'den naklen şu bilgileri vermiştir: "Şam'ın muhtelif yerlerine yerleşen Kürtlere mensup olan ordu içindeki askerlerin çoğu değişik Kürt muntıkalarından buralara gelen Bofî, Dasnî, Zerzârî ve Mihrânî aşiretlerine mensuptur". el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr* adlı eserinde ise "1245 yılında Moğollar tarafından işgal edilen Şehrîzor'da büyük katliamlar yaşanmış, bunun neticesinde Kürtler kitleler halinde bu şehirden çıkarak Şam ve Mısır diyarına göç ettiklerinden"⁶⁰ basetmiştir.

"Moğollar 1258 yılında Bağdat'ı işgal ettikten sonra sıranın kendilerine de geleceğini anlayan Şehrîzor Kürtleri aşiretler halinde Şam'a göç etmişlerdir.

⁵⁷ M. Şerafeddin Yaltkaya, "Karâmita ve Sinan Reşidüddin", *Dârul-Funûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, S.7, İstanbul 1928, s. 55-56.

⁵⁸ James, a.g.e., s. 50-51.

⁵⁹ İbnü'l-Esir, a.g.e., C. 12, s. 454.

⁶⁰ el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, C. III, www.shamela.com, s. 126.

"Emiru'l-Ekrâd" (Kürt Emiri) olarak meşhur olan Emir Bahâeddin Yakûb eş-Şehrizerî kendi yönetimindeki 3.000 (üç bin) kadar atlı, ayrıca kadınları ve taşıyabildikleri kadar malları ile birlikte Şam'a gelip Eyyûbî hükümdarlarına iltihak etmişlerdir."⁶¹

el-Aynî, *İkdü'l-Cümân* adlı eserinde "Moğol saldırıları sonucu Şam ve Mısır diyarına göç etmek zorunda kalan Şehrizer Kürtlerinin bu her iki diyarda "Ekrâd-u Şehrezur" (Şehrizer Kürtleri) olarak kümelendiklerini ve içlerinden "Şehrizerî" nisbesini taşıyan çok sayıda âlim çıktığını belirtmektedir."⁶²

Moğollar, İslam coğrafyasını işgal edince Kürtlerin bir kısmı Moğollara karşı savaşılan Memlûklülerin yanında yer almıştır. Meselâ, "Ebû'l-Heycâ el-Kürdî önde gelen bahadır komutanlardandır. Ayn-ı Calut savaşında Moğolların bozguna uğratılmasında büyük rolü olmuştur. Melik Muzaffer bu savaştan sonra onu Dımaşk'a müsteşar olarak atamıştır."⁶³

Moğollara tâbi olmak istemeyen emirler, Mısır'a giderek Sultan Baybars'ın yanında yer almışlardır. Sultan Baybars, ona Mısır'da kalmak ya da Erbil'in ikta olarak kendisine verilmesi şeklinde iki seçenek sunmuş; O, Erbil'in kendisine ikta edilmesi teklifini kabul etmiştir. Seyfeddin Mengelan yanına Alâmeddin Ebu Ali ez-Zerzâri, Cemâleddin Haşîş ve İbn Mâhi gibi Kürt beylerini de alarak Erbil'e gitmiştir. Ordusuyla şehre saldırmış ve şehirde bulunan Moğolları yenerek kadın ve çocukları esir almıştır. Daha sonra 1262'de Erbil yakınlarında Moğollar ile yapılan bir savaşta ölmüştür."⁶⁴

Hamdullah Müstevfî, *Târîh-i Güzide* adlı eserinde İran'ın Loristan bölgesinde yaşayanlar hakkında bilgi verirken: "1106 yılında Şam'ın Simak Dağında (Cebelü Simak) yaklaşık yüz hane Kürt, onların kavimlerinin büyüğü ile aralarının açılması yüzünden kalkıp Loristan'a geldiler"⁶⁵ demiştir.

Moğollar ve Haçlılara karşı Türkmenler ve Kürtler genellikle ittifak halinde bulunmuştur. Gregory Ebû'l-Ferec'in rivayet ettiği ittifak örnekleri şöyledir: "1278 yılının yaz mevsiminde Türkmenlerden, çöl sakinlerinden ve Suriye'de toplanan Kürtlerden müteşekkil bir kalabalık Suriye'de bir araya geldi. Kilikya'yı istila ederek Hamdun'a kadar ilerlediler, memlekette büyük tahribat yaptılar ve çok ganimet aldıktan sonra geri döndüler. 1282 yılında çöl kabilelerinin, Türkmenlerin ve Kürtlerin eşkıyaları birleşerek Kilikya havalisini istila ettiler. Ayas'a kadar

⁶¹ Yıldırım, a. g. e., s. 30.

⁶² Aynî, *İkdü'l-Cümân fî Târîhi Ehli'z-Zaman*, C. I, www.shamela.com, s. 181.

⁶³ İbn Kesir, a.g.e., C. 13, s. 420.

⁶⁴ İhsan Akın, *Hakkari Beyliği*, (1130-1849), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 2019, s. 33.

⁶⁵ Hamdullah Müstevfî, *Târîh-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2018, s. 432.

ilerleyerek burayı yakıp yağma ettiler.”⁶⁶ “Seyfüddevle Sadaka, Sultan’a karşı Kürtler, Türkler, Deylemliler ve Araplardan oluşan yirmi bin kadar süvari topladı”⁶⁷ demiştir.

Moğol işgaline karşı Yezîdî Kürtler bile Müslümanlarla birlikte hareket etmiştir. “Artuk ili ve Cezire’de gelişen Yezîdî mezhebi mensupları gittikçe kuvvetlenerek siyasi hadiselerde rol oynamaya başlamışlar; Moğollara karşı mücadelede Türkmenlerle birlikte hareket etmişlerdir. XIII. asırda çok kuvvetlenen Yezîdî Kürt aşiretleri, Türkmenler ile birlikte Moğollara ve Ermeni eşkiyasına karşı savaşmıştır. İzzeddin Keykavus Moğollara karşı büyük bir mücadele açınca Ali Bahâdır Türkmenlerden ve bu Yezîdî Kürtlerden çok asker toplamış ve Erzen beyleri de bu kuvvetlerden faydalanmıştır.”⁶⁸

Safedî, Memlüklüler devrinde Kürt emirlerin varlığı ve Kürtlerin namus konusunda ne kadar hassas olduklarını gösteren bir olayı zikretmiştir: Şair İbn Süveyd, oğlancılık konulu bir şiir yazmıştır. Şiir mealen: “(erkek) çocuk karşımıza çıkınca ay gibi parladı, kadınlar (cariyeler) onun güzelliğini öve öve bitiremediler. (Dediler ki:) görünüyor ki çocuk Kürt, sakalları çıkmaya başlamasa insanlar bilemeyeceklerdi kız mı yoksa erkek mi?”

O çocuğun akrabaları Kaymeriyye emirleriydi. İbn Süveyd bu şiiri Memlük sultanı el-Melik’ün-nasır’a okumuştı, Nasır da bu çocuğun akrabası emirler her geldiğinde İbn Süveyde ‘Levla’ (o şiirin başı) dermiş mizah babından, İbn Süveyd de ‘susma’ işareti olarak elini ağzına koyarmış (başparmağıyla sus işaret), bunu Kürt emirlerden korktuğundan dolayı yapmıştır”⁶⁹.

Suriye’de Kürt varlığı araştırılırken önemli bir noktaya daha dikkat etmek gerekmektedir. Bugün Kuzey Suriye’de Kürtlerin yaşadığı şehirleri kim kurmuştur? Eğer Kuzey Suriye Kürtlerin anavatanı ise buradaki şehirlerin kurucularının da Kürtler olması gerekir. Şimdi kısaca bu şehirlerin hangileri olduğuna ve şehirlerin kimler tarafından kurulduğuna bir bakalım:

Afrin, Eski çağ döneminden kalma bir şehirdir. Şehir çevresinde Hititler döneminden kalma tarihi eserler vardır. Bu yerleşim birimi daha çok Roma döneminde şehir hüviyeti kazanmıştır. Kamışlı, 1926 yılına kadar bir köydür. Kobani, (Ayn el-Arab) adı company (şirket) sözcüğünden gelir; 1911 yılında Bağdat Demir Yolu’nu yapan Deutsche Bank şirketine izafeten bu isim verilmiştir. Osmanlı Devleti, yüz yetmiş köyün dâhil olduğu bölgeye Osmanlıca Arap Pınar

⁶⁶ Abu’l-Farac, a.g.e., s. 602- 608.

⁶⁷ İbn Haldun, *Tarihi İbn Haldun*, C. 5, www.shamela, s.35.

⁶⁸ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2001, s. 228, 236.

⁶⁹ Safedî, a.g.e., C. I, s. 764.

adını vermişti. Resu'l-ayn, Roma döneminde kurulmuş bir şehirdir, sonra Müslümanlar tarafından fethedilmiştir. Yani bölgede Kürtlerin adı geçmemektedir.

Suriye'de Kürtlerin yerleşmesi ve yayılması şöyle özetlenebilir.

Yukarıda verilen bilgilerden Kuzey Suriye'nin Kürtlerin anavatanı olmadığı anlaşılmıştır. Kürtler bu bölgeye sonradan gelmiştir. Kürtler İslam tarihi boyunca zaman içinde kademeli olarak Suriye'ye gelmiş ve yerleşmiştir. Kürtlerin Suriye'de görülmeye başlamaları Hamdânîler dönemine rastlamaktadır. Kürtler bu dönemden itibaren tarihi kayıtlarda yer almaya başlamıştır. Sonra Mirdâsîler döneminde etkin olmaya başlamışlar ki Mirdâsî yönetimi Kürtleri Sefah Kalesine iskân etmiş ve Kale Kürt Kalesi olarak anılmaya başlamıştır. X. yüzyılda Şam'da Kürtlerin yaşadığı bir mahalle, Kuzey kesimde Berziye adlı bir kale, bir Kürt tarafından kurulan mezarlığın adı geçmektedir. Hamdânîler, Mirdâsîler ve Fâtimîler devletinde görev yapmış Kürt kadı, asker ve az sayıda valinin ismi tespit edilmiştir. Fâtimîler devrinde görev yapan kadı ve asker sayısı bâriz bir şekilde artmıştır. Suriye'de Kürt varlığı ile ilgili olarak dikkati çeken bir nokta ise Kürtlerin daha çok Şam çevresinde yaşamış olmasıdır.

Kadı ve müderrislerin özellikle Şehrizorî, Hakkârî ve Sincârî nisbeleri kullanmalarına bakılırsa, Müslüman Kürt kadılar buraya adı geçen şehirlerden gelmiştir. Kürtler Şafii mezhebinden olup çok sayıda kadı ve fakîh yetiştirmiştir. Kürt âlimler Şam ve Halep bölgesinde kadılık görevlerinde bulunmuş ve bir süre sonra Şam merkezde Kürt nüfusu artmıştır.

Büyük Selçuklular döneminde Türkler Suriye'ye gelmeye başlamış ve Hanoğlu Harun et-Türkmânî Kürtlerin de aralarında bulunduğu bir ordu kurmuştur. Büyük Selçuklu Devletine bağlı olarak Atsız önderliğinde Suriye Selçuklu Devleti kurulduğu zaman Suriye'de Selçuklular ciddi bir Kürt varlığı ile karşılaşmamıştır. Haçlı Seferleri başlayınca Mervânî emirliğine bağlı askeri birimler ile Merağa emiri Ahmedil örneğinde olduğu gibi az sayıda Kürt, Haçlılarla savaşmak için Suriye bölgesine gelmiştir.

Zengîler döneminde İmâdüddin ve Nureddîn Zengî döneminde Kürt coğrafyası büyük oranda Zengîlere bağlı olduğu için, Zengîler döneminde Haçlılara karşı savaşan Kürt sayısında artış olmuştur. Suriye'de Kürt nüfusunun ve nüfuzunun artması daha çok Selâhaddîn Eyyûbî döneminde olmuştur. İsa el-Hakkârî, Ali el-Meştub gibi bazı komutan ve kadılar Selâhaddîn Eyyûbî ile birlikte Suriye'ye gelmiştir. Ayrıca beş büyük Kürt aşiretinin bölgede olduğuna dair kayıtlar vardır. Selâhaddîn Eyyûbî yönetiminde otuz civarında Kürt emirin adı tespit edilmiştir. Eyyûbîler döneminde özellikle Hakkârî bölgesinden Kürt emir ve

aşiretler Haçlılara karşı savaşmak için Suriye’ye gelmiştir. Selâhaddîn Eyyûbî öncesinde Suriye bölgesinde az sayıda Müslüman Kürt varken Haçlılarla mücadele için gelen Kürtlerle birlikte Kürt savaşçı sayısı artmıştır.

Eyyûbî Devleti’nin Kürt olup olmadığı çok tartışılmaktadır çünkü Eyyûbîlerin kurulduğu Suriye ve Mısır halkı Kürt değildir. Selâhaddîn döneminde sınırlı sayıda Kürt aşireti bölgededir. Üstelik bazı aşiretlerin Selâhaddîn’e karşı tutumları olumsuzdur. Mesela bir Kürt emir Selâhaddîn’in vezirliğine karşı çıkmıştır. Selâhaddîn’in Haçlılara karşı savaşmaları için Kürt Kalesine yerleştirilen Kürtler kaleyi Haçlılara satmış ve bölgeyi terk edip kaçmışlardır. Kürt coğrafyasındaki Kürt emirlerin hiçbiri Selâhaddîn’e destek olmamış, emrine tabi olmamış ve Selahaddin üç yıl onlarla savaşmak zorunda kalmıştır. Eyyûbîler döneminden sonra Memlûklüler devrinde Kürtlerin etkinliği devam etmiş hatta bazı Kürtler Memlûklülerle birlikte Moğol istilasına karşı savaşmıştır.

Suriye’de Kürt nüfusu ile ilgili bir başka gerçek ise Kürt coğrafyasından zaman zaman Suriye’ye ferdi veya aşiret düzeyinde göçler olmuştur. Çünkü Suriye İslam coğrafyasının önemli bir parçasıdır. Suriye Kürtleri vatan olarak sadece Suriye’yi görmemiş ve değişik sebeplerle Anadolu ve İran’a göç etmişlerdir. Suriye’ye Kürt göçünde bir başka etken ise Abbasiler döneminde yönetime muhalefet eden veya farklı mezheplere sahip Kürtlerin Suriye’ye göç etmesidir.

Suriye’de Kürt nüfusunu artıran bir diğer etken ise Selçukluların İran, Kuzey Irak ve Anadolu’da hakimiyet kurmaya başlaması ile Kürt nüfusu ya kuzeye Kafkasya veya Suriye bölgesine doğru kaymış olmasıdır. Moğol istilasını başlayınca Anadolu ve Kuzey Irak’tan kitlesel olarak Kürtler batıya ve güneye doğru göç etmek zorunda kalmıştır. Osmanlılar döneminde özellikle Suriye’nin kuzeyinde Kürt nüfusu artmaya devam etmiştir. Ancak Suriye’de Kürt nüfusunu artıran asıl etken Cumhuriyet döneminde Türkiye’den 100. 000 (yüz bin) civarında Kürdün Suriye’ye göç etmesi ile olmuştur.

Kuzey Suriye’nin Kürtlerin anavatanı olmadığını gösteren bir başka kanıt ise bugün Kürtlerin yaşadığı şehirlerin hiç birisinde tarihte Kürt adı geçmemektedir ve bu şehirlerin kurucusu Kürtler değildir. Diğer bölgelerde olduğu Kürtler Suriye’ye de başkalarının kurduğu şehirlere sonradan gelip yerleşmişlerdir.

KAYNAKÇA

- Akın, İhsan, *Hakkari Beyliği* (1130-1849), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 2019.
- Kerimüddin Mahmud Aksarâyi, *Müsâmeretü'l- Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2000.
- Ali Muhammed Sallâbi, *Zengîler Dönemi*, trc. Turgut Akyüz, Ravza Yayınları, İstanbul 2014.
- Aynî, *İkdu'l-Cümân fî Tarihi Ehli'z-Zaman*, C. I, www.shamela.com.
- Berzenci, Ahmed Muhammed Abdülkerim, *Zengi Atabeyliği Devrinde Kürtler*, Erbil Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erbil 2001.
- Ebu Fida, *el-Muhtasar fî Ahbari'l-Beşer*, C. 2, thk. Mahmud Reyûb, Daru'l-Kütübî'l-ilmîyye, Beyrut 1997.
- Ebü Şâme el-Makdisî, *er-Ravzateyn fî Ahbârü'l-Devleteyn: en-Nûriye ve's-Salâhiye* www.al-mostafa.com.
- el- Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, C. III, www.shamela.com.
- Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, C. II, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- Hamdullah Müstevfi, *Târîh-i Güzîde* çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2018.
- Hazrecî İbrahim b. Muhammed b. Ebu'l-Fevâris, *Tarihu Devleti'l-Ekrad ve'l-Etrak*, Yazma Süleymaniye (Hekimoğlu) Kütüphanesi, No: 695.
- İbn Asâkir, *Tarihi Dimaşk*, C. 2, thk. Ali Şiri, www.shamela.com.
- İbn Haldun, *Tarihi İbn Haldun*, C. 5, www.shamela.com.
- İbn Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, çev. Onur Özatağ, TİB Kültür Yayınları, İstanbul 2015.
- İbn Kesir, *el- Bidâye ve'n-Nihâye*, C. 12, çev. Mehmet Keskin, İstanbul 2000.
- İbn Şeddâd, *Nevâdir es-Sultânîye ve'l-Mehâsinü'l-Yusûfiyye*, www.alsalafway.com
- İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb fî Tarihi Haleb*, yay. Ali Sevim, TTK Basımevi, Ankara 1976.
- İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb fî Tarihi Haleb*, C. I. www.al-mostafa.com
- İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-Tarih*, C. 11, trc. Abdülkerim Özeydın, İstanbul 1987.
- İmam Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, thk. Ömer Abdusselam, Daru'l-Kütüb Arabi, Lübnan 1987, bölüm 9, s. 25-38.
- İmadeddin İsfehânî, *Hurûbu Selahaddin ve Feth-i Beytü'l- Makdis*, C. 3, Dârul Menar, Kahire t.s.
- James, Boris, *Selâhaddin ve Kürtler*, çev. Nazlı Bilgiç, Avesta, İstanbul 2015.
- Maalouf, Amin, *Arapların Gözünden Haçlı Seferleri*, çev. Ali Berktaş, YKY, İstanbul 2012.
- Makrizî, *es Sülûk li-Marifeti Düveli'l-Mülûk*, <https://www.al-mostafa.com>
- Makrizî, *İttiazü'l-Hunefa bi Ahbari'l-Eimmeti'l-Fatimiyyin ve'l-Hulefa*, www.shamela.com
- Mehmet Emin Zeki Bey, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, trc. Komisyon, İstanbul 2011.
- Mesudi, *Murûcu'z-zeheb*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004.
- Minorsky, Viladimir, *Kürtler ve Kürdistan*, çev. Kamuran Fıratlı, İstanbul 2004.
- Oflaz, Abdülhalim, "Eyyubi Ailesinin İlk Dönem Tarihleri", *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.7, 2016, s.37-60.
- Özeydın, Abdülkerim, "Ahmedililer", *DİA*, C. II, İstanbul 1988.
- Safedî, *el-Vâfi ve'l-Vefâyat*, C. I, <https://www.al-mostafa.com>
- Sevim, Ali, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 2000.

- Şerefhan, *Şerefnâme*, çev. M. Emin Bozarslan, Diyarbakır 2006.
- Şeşen, Ramazan, *Selahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1983.
- Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2001.
- Ünal, Nasuhi Karaarslan, "Hamdânîler", *DİA*, C. 15, İstanbul 1997, s. 446-447.
- Üsame İbn Münkız, *Kitab-ı İtibar*, çev. Yusuf Ziya Cömert, İstanbul 2008.
- Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, çev. Seyfettin Çetin, Nubihar Yayınları, İstanbul 2014.
- Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, C. 4, thk. Nâşirûn, Dar'us-Sadr, Beyrut 1957.
- Yaltkaya, M. Şerafeddin, "Karâmita ve Sinan Reşîdüddin", *Dârül-Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, S. 7, İstanbul 1928.
- Yıldırım, Kadri, *Kürt Tarihi ve Coğrafyası 1/Rojava*, Şemal Yayınları, İstanbul 2015.

